

K OTÁZKE POVAHY POJMOV V SOCIÁLNOH A HUMANITNOM POZNANÍ¹

TATIANA SEDOVÁ, Univerzita Mateja Bela v Banskej, Filozofická fakulta, Katedra filozofie, Banská Bystrica, SR

SEDOVÁ, M.: On the Nature of Concepts in Social Knowledge and Humanities

FILOZOFIA, 77, 2022, No 7, pp. 491 – 509

The study investigates the problems of the nature of concepts in social sciences and humanities. It is based on Gallie's thesis that these are essentially contested concepts that immanently include a value aspect, which makes them different from the concepts of natural sciences. Based on the characteristics of such concepts and their exemplification (capital, culture, human nature, human dignity), their conative, normative aspect is emphasized, which makes them significantly different from the concepts of empirical natural sciences. The article explores the open texture of empirical concepts and outlines the role of fictions. The conclusion provides a critical reflection of the trend of naturalization of concepts and its consequences for this area of knowledge.

Keywords: Essentially contested concepts – Gallie – Criteria for essentially contested concepts – Cmorej – Materna – Concept as abstract structured objects – Concept in marxisms – Kant – Schütz – Weber – Piketty – Capital – Culture – Human nature – Human dignity – Rescher – Fiction

Úvod

Myslíme prostredníctvom pojmov a prostredníctvom nich poznávame a osvojujeme si realitu; tú nezávislú od našej mysle aj jazyka, ako aj tú internú, subjektívnu; prostredníctvom pojmov klasifikujeme objekty, opisujeme vlastnosti a vzťahy medzi nimi, jednoducho sú naším nástrojom, reprezentovaným výrazmi jazyka na poznávanie sveta. Otázka, čo je myslenie, resp. myšlienka, tiež nie je triviálna záležitosť a v tejto stati pod myslením rozhodne nerozumiem heideggerovské metafyzické úvahy o tom, „čo má byť myslenie,² a k čomu nás myslenie vyzýva,“ ale kognitívnu aktivitu

¹ Týmto ďakujem dvom recenzentom za kritické poznámky a pripomienky, ktoré mi pomohli eliminovať niektoré nedostatky state.

² Mám na mysli najmä Heideggerove úvahy z prednášky *Co znamená myslieť?* (pozri Heidegger 2014, 16). V stati sa nevenujem ani otázke vývinu myslenia ako kognitívnej schopnosti a problému predpojmového, predjazykového štádia ontogenézy.

realizovanú prostredníctvom pojmov. V nadväznosti na práce Pavla Cmoreja rozlišujem medzi tzv. mentálnymi pojmami a pojmami ako ideálnymi abstraktnými entitami, ktoré možno chápať ako isté konštrukcie. Práve zamieňanie mentálneho a ideálneho pojmu vedie k mnohým antinómiám.³ Tak ako sa rozlišuje medzi propozičným („vedieť, že“) a nonpropozičným poznaním („vedieť ako“ – G. Ryle), tak analogicky aj v každodennom prirodzenom jazyku vedíme demarkačnú čiaru medzi „mať nejaký pojem“ (napr. pojem kapitálu alebo pojem štvorca) a „mať pojem o niečom“, teda že disponujeme nejakým poznatkom, informáciou. Každá vedná disciplína má svoj konceptuálny pojmový aparát, reprezentovaný výrazmi jazyka danej vedy, o ktorom sa predpokladá, že jeho termíny reprezentujú predmetnú sféru poznania danej vedy. Pravda, problém spočíva v tom, ako táto pojmová sústava reprezentuje svoju predmetnú oblasť, svoj obor objektov. Pre empirické poznanie zrejme stále platí Kantovo *diktum*, že naše poznanie sa síce začína zmyslovými dátami, skúsenosťou, ale všetko v poznaní nemá pôvod v zmyslovom poznaní. Kant odlišuje mohutnosť našej mysle, ktorá sa vyznačuje receptívnosťou, schopnosťou nadobúdať predstavy (teda zmyslovosť), od schopnosti generovať predstavy, čiže od spontánnosti poznania, rozvažovania.

„S ohľadom na naši prirodzenosť môže byť *názor* vždy jen *smyslový*, tj. obsahuje pouze způsob, jak jsme předměty afikováni. Naproti tomu mohutnost předmětu smyslového názoru *myslet* je rozvažování. Žádné z těchto vlastností nesmí být dána přednost před druhou. Bez smyslovosti by nám žádný předmět nebyl dán, bez rozvažování by žádný nebyl myšlen. Myšlenky bez obsahu jsou prázdné, názory bez pojmu jsou slepé“ (Kant 2020, 84).

Poznanie vzniká spojením rozvažovania a zmyslového nazerania, ich funkcie nemožno zameniť, a treba ich od seba odlišovať. V tomto zmysle možno rozlišovať medzi empirickými a neempirickými pojmami, hoci pojem empirický nie je synonymom pre mentálny a myslenie možno pokladať za kognitívny proces, ktorý ovplyvňujú sociálnohistorické formy praxe.⁴

Marxizmus o pojme

Status pojmov je v domácom kontexte už dlhšie nepertraktovaná téma, avšak pred rokom 1989 sa otázke pojmov, ich statusu a vlastností venovala veľká pozornosť v rámci marxistickej filozofie, pričom dominantnou perspektívou bolo Hegelovou filozofiou ovplyvnené chápanie pojmu ako formy myslenia, rozvíjané sovietskymi

³ Pozri state a diskusie na stránkach *Filozofie* (1990 – 1993) a *Organonu F* (1995 – 2002).

⁴ V tomto smere treba pripomenúť prínos a relevantnosť výskumov L. S. Vygotského, A. R. Luriju z tridsiatych rokov 20. storočia, ktorí na základe experimentov demonštrovali závislosť psychických procesov od sociálnohistorických podôb praxe aj v medzikultúrnej perspektíve.

autormi ako E. V. Ilienkov, M. K. Mamardašvili, E. K. Vojšvillo, ale aj domácimi protagonistami ako Václav Černík,⁵ ktorý v mnohom vychádzal z Ilienкова:

Myslenie je síce vlastnosťou ľudského mozgu, no v jeho štruktúre nenájdeme jeho špecificky spoločenskú podstatu. Pojmové myslenie je funkciou predmetnej ľudskej činnosti, vzniká ako vedomý obraz predmetných vzťahov a transformuje sa ako anticipujúci obraz praxe. Spredmetňuje sa v reči [...] a v iných predmetných formách, ktoré majú prírodno-spoločenský charakter (Černík, Farkašová, Viceník 1986, 343).

Pojem podľa Vojšvilla, ktorý tiež inšpiroval Černíka, je nástroj na myšlienkové vyčlenenie predmetov určitej triedy, a zároveň forma myšlienkového reprodukcii predmetov v ich podstatných súvislostiach a vzťahoch (ibidem, 64).⁶

Generovanie pojmov neodmysliteľne súvisí s procesmi idealizácie a abstrakcie. V domácom kontexte ich ako analytické metódy charakterizoval a na pozadí širokého spektra literatúry o týchto postupoch explicitne vymedzil Juraj Halas v monografii *Abstrakcia a idealizácia* (2016). Pre otázku, ktorá ma zaujíma v danej stati, je relevantné Halasovo tvrdenie, že v prípade abstrakcie, pri ktorej „[...] vstupný objekt transformujeme tak, že ‚odhliadame‘ od niektorých vlastností, ktoré kóduje [...] transformácia vstupného objektu na výstupný objekt sa riadi poznávacími zámermi“ (Halas 2016, 102 – 103). Halas tiež rozlišuje medzi kódovaním a exemplifikovaním vlastností, čo objasňuje, ako abstrakcie nejaké vlastnosti neexemplifikujú, ale kódujú. Tento rozdiel je podstatný aj pri abstraktných objektoch, ktoré majú povahu fikcií. Idealizáciu chápe ako metódu, ktorou zo vstupného objektu získavame výstupný objekt, v ktorom niektoré z vlastností kódovaných vstupným objektom nahrádzajú iné vlastnosti, pričom platí, že toto nahradenie je kontrafaktuálne (Halas 2016, 102). Halas zdôrazňuje, že v oboch metódach je vstupným objektom vždy abstraktný objekt, ktorý môže, ale nemusí reprezentovať nejaký časovo-priestorový objekt. Potom tieto metódy nemajú v prípade sociálnych a humanitných vied odlišný charakter od postupov idealizácie abstrakcie v prírodných vedách.

V rámci marxistickej dialektiky sa pojem charakterizuje ako subjektívny obraz podstaty predmetu, ktorý sa vyvíja od abstraktného ku konkrétnemu. Práve tento aspekt chápania pojmov a stotožnenie mentálnych pojmov s ideálnymi boli predmetom

⁵ Pripomínam jeho dielo *Systém kategórií materialistickej dialektiky* (1986).

⁶ O problematike abstrakcie a idealizácie spojenjej s povahou pojmov podrobne referuje Juraj Halas (2016, 37 – 45).

polemík medzi stúpeňcami vývinu pojmov (V. Černík, L. Kvasz) a kritikmi (P. Materna, P. Cmorej)⁷ v deväťdesiatych rokoch minulého storočia.

Pojem nie je predstava

Pojem je teda v jazyku vyjadrená ideálna entita, ktorá zachytáva podstatné znaky predmetov. Medzi výrazom a pojmom je vzťah reprezentácie, pričom platí, že niektoré výrazy daného jazyka môžu reprezentovať viac než jeden pojem (napríklad „zámok“, „Schloss“); inokedy je jeden pojem reprezentovaný viacerými výrazmi (napr. „neženatý muž“ a „starý mládenec“; „fičúr“ a „elegán“ a pod.) Vzhľadom na problém, ktorý ma zaujíma, sa pridám aj Maternovej koncepcie pojmov, nadväzujúcej na TIL. „Pojmy jsou abstraktní ideální entity, které mohou být reprezentovány výrazy jazyka“ (Materna 1995, 13). „Jsou to jakési identifikační procedury“ (ibidem, 15).

Pojmy ako ideálne entity nemajú priestorovo časové charakteristiky a nemožno ich stotožňovať s mentálnymi predstavami. Cmorej konštatuje, že nejestvuje iná možnosť, ako by sme mohli charakterizovať mentálne pojmy inak než ako myslené jazykové výrazy, ktoré tieto pojmy vyjadrujú ako ich fyzické koreláty, sformované podľa pravidiel daného jazyka.

„Používanie pojmov je neodmysliteľne späté s výrazmi vyjadrujúcimi pojmy. Predpokladám, že to platí aj o používaní mentálnych pojmov. Jazykové výrazy nepoužívame iba pri hovorení, počúvaní, čítaní alebo písaní jazykových prejavov, ale aj vtedy, keď *mlčky* o niečom rozmýšľame. [...] Keď v *mysli* niečo opisujeme, vymedzujeme, objasňujeme, dokazujeme alebo kladieme a riešime problémy, používame myslené jazykové výrazy. Nie sú to výrazy v bežnom zmysle slova (akými sú napr. napísané, vytlačené alebo akustické výrazy), ale skôr naše predstavy vizuálnych alebo akustických výrazov, ktoré sa vynárajú v našej mysli v istých myšlienkových procesoch“ (Cmorej 2017, I., 569).

Treba dodať, že Cmorej v poznámke číslo 5 upozorňuje na to, že pod „skôr“ rozumie hypotetický charakter tvrdenia o myslených výrazoch, ako o istých predstavách v psychologickom zmysle slova. Prostredníctvom mentálnych pojmov si osvojujeme a myslíme ideálne pojmy, ktoré existenčne závisia od istého jazyka, sú to významy výrazov tohto jazyka a sú vymedzené syntaktickými a sémantickými pravidlami generujúcimi nekonečno rôznych výrazov a ich významov. Existencia ideálneho pojmu nezávisí od toho, či naň niekto myslí, alebo ho aktuálne ovláda. Na rozdiel od

⁷ Pozri napríklad Cmorej, P., Materna, P.: *O transparentnej teórii pojmov*. In: Cmorej, P. at alert. (2007, 221 – 260) a Cmorej (1990, 288 – 308).

subjektívnych mentálnych pojmov, ideálne pojmy sú intersubjektívne a každému sú prístupné ako významy prirodzeného, alebo nejakého odborného jazyka. To nemusí nevyhnutne znamenať postulovanie nejakej platónske ríše ideí, kam prenikáme a objavujeme pojmy, ktoré jestvujú nezávisle od jazyka. Úloha jazyka, nech už prirodzeného, alebo odborného jazyka jednotlivých vedných disciplín, je kľúčová pre intersubjektívnosť ideálnych pojmov, respektíve významov, na rozdiel od časopriestorovo lokalizovaných a subjektívnych mentálnych pojmov alebo predstáv.

Používanie a aplikácia pojmov v oblasti sociálneho poznania, ktorými sa identifikujú sociálne fakty, podlieha problematizovaniu vo väčšej miere ako pojmy empirických prírodných vied, nehovoriac už o jasnom definovaní pojmov v logike a matematike; lebo definícia pojmov prvočísla, atómového čísla, hmotnostného čísla, izotopu, ale aj cicavca, polymérov, fotoperiodicity atď. demonštruje, že sú to dobre vymedzené kvalifikačné pojmy s vcelku jasnými podmienkami ich aplikácie. Hoci aj v týchto vedách sa operuje s pojmami, ktoré nie sú také jednoznačné, ako sa nereflektovane verí, za všetky možno uviesť pojmy, akými sú život, organické a neorganické.

Presvedčenie, že empirické prírodné vedy nečelia problematike tvorby a povahy pojmov, ich jednoznačnosti a kvalifikačným kritériám, je iluzórne, hoci ich menej ohrozuje vágnosť a neurčitosť, čo je dané povahou reality, ktorú opisujú a vysvetľujú. Pre pojmy sociálnych a humanitných vied je rozhodujúce, že fakty, na ktoré sa vzťahujú, sa vyznačujú intencionalitou a normatívnosťou, čím sa odlišujú od faktov prírodných vied, lebo prírodná realita „nepozná“ ani hierarchiu, ani intencie a preferencie.

Na ilustráciu, že aj pojmy empirickej vedy podliehajú redefinovaniu, možno za všetky príklady uviesť peripetie pojmu planéta a osud Pluta, deviatej planéty našej slnečnej sústavy, ako sme sa to učili v škole až do roku 2006. Na kongrese členov Medzinárodnej astronomickej únie (IAU) v Prahe v auguste 2006 sa hlasovaním rozhodlo, že v slnečnej sústave máme opäť len osem planét. Pluto dostalo štatút trpasličej planéty a zároveň predstaviteľ a ľadových objektov obiehajúcich okolo Slnka na periférii planetárnej sústavy za Neptúnom. Kongres rozhodol, že skutočná planéta podľa novej definície IAU musí spĺňať tri kritériá: 1) musí obiehať okolo Slnka, a nie okolo iného telesa (takže mesiace sú vylúčené); 2) musí byť dostatočne veľká na to, aby nadobudla svojou vlastnou gravitáciou sférický tvar, ale nie taká veľká, že v jej vnútri sa zapália jadrové reakcie (takže hviezdy sú vylúčené); 3) a musí vyčistiť svoje okolie od iných obiehajúcich telies (je teda v určitej oblasti dominantná). Pluto nevyhovuje poslednej podmienke, pretože v jeho susedstve je množstvo ľadových telies takzvaného Edgeworthovho-Kuiperovho pásu. V záujme korektnosti však treba dodať, že stále sa ozývajú hlasy, ktoré chcú Plutu vrátiť štatút planéty, čo je podmienené

neurčitou treťou podmienky definície planéty.⁸ Príklad signalizuje, že azda väčšina empirických pojmov sa vyznačuje takzvanou otvorenou textúrou, respektíve potenciálnou neostroťou, ktorú ako pojem zaviedol Friedrich Waismann v súvislosti s kritikou princípu verifikovateľnosti. Tento fenomén sa udomácnil najmä v filozofii práva, pričom v domácom kontexte sa otvorená textúra pokladá za čosi, čo garantuje „ohybnosť“, pružnosť právnych princípov, arbitrárnosť aplikácie právnych princípov a pravidiel. V našom kontexte logik a analytický filozof František Gahér podrobil kritike naznačený prístup právnikov k otvorenej textúre právnych pojmov a odlišil vlastnosť neurčitosti pojmov od porézności.

Metaforické označenie otvorená textúra signalizuje priepustnosť – ide o zapĺňanie medzier, cez ktoré môže presiaknuť pochybnosť pri aplikácii pojmu – je to pragmatická, nie rýdzo logicko-sémantická vlastnosť pojmov (Gahér 2021, 164).

Pravda, niekedy máme problém aplikovať daný pojem, keď sa stav poznania o danej oblasti mení, a to je zdôvodnený impulz na redefinovanie pojmu; takým bol prípad redefinície pojmu planéta. Táto vlastnosť – otvorená textúra – sa najmä v súvislosti s právnymi pojmami a pravidlami neraz interpretuje ako arbitrárna záležitosť, v ktorej sa vidí priam všeliek na neduhy, a ako niečo, čo zabezpečuje prispôsobivosť práva kultúrno-historickému kontextu v zmysle „rôznej interpretácie právnych princípov a nevyhnutnú mnohoznačnosť práva“. Tento názor na povahu práva predstavujú v našom kontexte okrem iných právnici E. Bárány, T. Dekan a J. Šeliga.⁹ Skutočnosť, že ide o nepochopenie vlastnosti otvorenej textúry pojmov ako vlastnosti primárne pragmatickej, a nie sémantickej, Gahér zreteľne preukázal.

Rôznosť kognitívnych situácií a uprednostňovanie pohotovosti a operability pri používaní pojmov ako identifikačných kritérií vedú k tomu, že pod jedným pomenovaním môžu vedľa seba čakať na ich aktuálne použitie rôzne, viac či menej obsahovo blízke pojmy. Takýto realistický pohľad na pojmové systavy hovorí, že obsahujú jeden (alebo aj viac) vedeckých (odborných) pojmov a celú batériu s ním kódovaných príznakových pojmov, označených tým istým výrazom, resp. môžeme hovoriť o viacerých pojmových systémoch, ktoré máme vedľa seba k dispozícii (Gahér 2021, 168).

⁸ V tomto kontexte je namieste pripomenúť v postmodernom filozofovaní rozšírené príliš nedbalé narábanie s pojmami a termínmi, metaforami, čo viedlo napr. k známej Sokalovej afére (Sokal 1996).

⁹ Bližšie pozri Gahér (2021, 161 – 162).

Hoci v hľadáčiiku vedeckého záujmu Gahéra sú najmä právne pojmy, pričom poukázal na skutočnosť, že pokým neurčitosť pojmov je eliminovateľná, poréznosť, na proti tomu, nie je, jeho analýzy majú relevantný dosah aj na náš problém. Otvorená textúra je teda pragmatická záležitosť, ktorá ma do činenia s praxeologickými kognitívnymi zámermi. Vyvíja sa poznanie reality, nie pojmy. Gahér podčiarkuje, že ani pojmy aplikované na sociálne fakty nemôžu obsahovať subjektívne atribúty a pocity nemôžu vstupovať ako konštitutívna zložka obsahu takých pojmov (Gahér 2021, 181). Vlastnosť otvorenej textúry empirických pojmov sa prejavuje v sociálnom a humanitnom poznaní ešte komplikovanejšie, lebo do hry vstupuje ich konatívno-hodnotový aspekt.

Walter Bryce Gallie – implicitne kontroverzné pojmy

Walter Bryce Gallie vo svojom článku, pôvodne v prednáške s názvom *Essentially contested concepts*, prednesenej na zasadnutí Aristotelovej spoločnosti v roku 1956, označil pojmy sociálnych a humanitných vied za problematické a na príkladoch z estetiky, politickej filozofie, teológie demonštroval, že pojmy sa tu chápu a interpretujú rozlične. Tvrdil, že nemožno jednoznačne definovať kľúčové pojmy, akými sú napríklad sociálna spravodlivosť, demokracia, kresťanský život, umenie, morálne dobro a povinnosť, hoci sa dá racionálne diskutovať o odôvodneniach, prečo preferujeme jednu interpretáciu oproti konkurenčnej interpretácii. Objasnenie toho, čo takéto pojmy vyjadrujú, tkvie podľa neho v reflektovaní toho, ako sa daný koncept používal počas svojej histórie rôznymi používateľmi. Ak máme pred sebou nejakú maľbu na plátne, tak sa zrejme dokážeme zhodnúť na tom, či ide o olejomalbu alebo akvarel, zhodneme sa aj v tom, že rozlíšime realistický portrét od fotografie alebo kubistického portrétu, krajinomalbu od zátišia, ale naše názory sa môžu rozchádzať v tom, či nejaký výtvor, artefakt, pokladáme za umelecké dielo, gýč alebo výtvor prírody, pretože pojem umenia je pojmom diskutabilným, neobsahujúcim jednoznačné rozlíšiteľné kritérium, aby sme nejakú vec klasifikovali ako umelecké dielo. Poviem, že sa mi niečo páči alebo nepáči, no nemá racionálny zmysel diskutovať o subjektívnom vkuse či pocitoch, ale ak poviem, že niečo je umeleckým dielom, otvára sa diskusia, ktorá v princípe nemôže skončiť, lebo umenie nemožno redukovať na nejakú historicky obmedzenú konvenciu, ktorá stanovuje, čo je umenie. Takéto pojmy zahrnujú v relevantnej miere normatívny hodnotiaci aspekt a Gallie konštatuje, že vysvetlenie takýchto pojmov môže prebiehať trojako.

V dejinách filozofie nachádzame tri spôsoby vysvetlenia. Filozof by mohol nejako zistiť a presvedčiť ostatných, že objavil význam doteraz problematického konceptu, na ktorom by sa mohli odteraz všetci zhodnúť. Iná

možnosť je, že filozof navrhne chápanie významu sporného termínu, ktorý si diskutujúci osvoja, namiesto toho, aby naďalej nesúhlasili. Po tretie, filozof môže tvrdiť, že preukázal alebo vysvetlil nevyhnutne problematickú povahu pojmu, o ktorý ide, tak (so zreteľom na isté explanačné podmienky), ako to spravil napríklad Kant pri svojich antinómiách. Môže tvrdiť, že dokazuje alebo vysvetľuje potrebu (vzhľadom na určité vysvetľujúce podmienky) (Gallie 1956, 167).

Aby sme nejaký pojem pokladali za implicitne kontroverzný, musí podľa Gallieho spĺňať štyri podmienky.

(I) Musí byť hodnotiaci v tom zmysle, že označuje alebo pokladá niečo za oceňovaný výkon. (II) Tento výkon musí mať vnútorne komplexnú štruktúru, povahu, a mať hodnotu ako celok (III). Akékoľvek vysvetlenie jeho hodnoty preto musí zahŕňať odkaz na príslušné príspevky jeho rôznych častí alebo vlastností; ale pred pokusom o vysvetlenie nebude nič absurdné alebo kontradiktórne v žiadnom z mnohých možných konkurenčných opisov jeho celkovej hodnoty, jeden takýto opis, ktorý stanovuje jeho komponenty alebo vlastnosti v jednom poradí dôležitosti, druhé nastavenie v druhom poradí a tak ďalej. (IV) Pripisovaný výkon musí byť taký, že pripúšťa značnú zmenu vzhľadom na meniace sa okolnosti; a takúto modifikáciu nie je možné vopred predpísať ani predvídať. Kvôli zjednodušeniu budem nazývať pojem takého výkonu vzhľadom na jeho povahu „otvoreným“ (Gallie 1956, 171 – 172).

Tieto kritériá, ktoré implicitne kontroverzné pojmy majú spĺňať, možno súhrne charakterizovať aj takto: (I.) majú hodnotiaci charakter; (II.) Vyznačujú sa internou komplexnosťou; (III.) Majú odlišné vyjadrenie, dajú sa opísať rozlične; (IV.) Sú otvorené; (V.) Rivalizujúce strany recipročne uznávajú ich kontroverzný charakter; (VI.) Je k dispozícii pôvodný príklad, ktorý zakotvuje význam pojmu; (VII.) Postupným súperením, prostredníctvom ktorého možno dospieť k väčšej koherencii použitia pojmu.¹⁰

Gallie publikoval rozvinutie svojho názoru na komplexnosť takýchto pojmov, ktoré implicitne alebo explicitne reflektujú hodnotový súd, že niečo ma byť tak a tak, alebo že niečo sa nemá robiť, v stati *Art as an essentially contested concept* (The Philosophical Quarterly 6, 1956, 97 – 114.) a neskôr v knihe *Philosophy and the Historical Understanding* (New York: Schocken Books 1968).

¹⁰ Pozri Collier, Hidalgo, Maciuceanu (2006, 212).

Okolo jeho názorov na povahu a podstatu pojmov sociálneho a humanitného poznania, ktoré niektorí hodnotia ako hypotézu, zatiaľ čo iní ako vymedzenie rámca na pochopenie povahy pojmov takýchto disciplín, pričom v hypotéze sa vidí analógia s Wittgensteinovou ideou rodinnej podobnosti, sa rozvinula diskusia, ktorá trvá dodnes. Gallieho implicitne kontroverzné pojmy a ich kritériá sa tematizujú najmä v politológii, a treba poznamenať, že niekedy sa jeho prístup odmieta ako pojmový relativizmus.¹¹

Na Gallieho vymedzenie takýchto pojmov v sociálnych a humanitných vedách sa odvoláva aj filozof práva Tomáš Sobek, ktorý hovorí o tzv. diskurzívnych pojmoch, ktoré pripúšťajú rozličné koncepcie svojej aplikability. Ľudia sa nezhodnú v množstve otázok spojených s významom termínov „demokracie“, „spravodlivosti“, „trestu“, ale ide o to, že aj v prípade nesúhlasu, napríklad čo sa rozumie pod demokraciou, majú rovnaký pojem, ktorý sa vzťahuje na povahu vládnutia (jeho (toho vládnutia) podmienky, rozsah, prostriedky), ale disponujú rozličnou koncepciou toho, ako sa pojem demokracia aplikuje a na čo (priama a zastupiteľská demokracia, silná, totalitná, deliberatívna, transnacionálna, egalitárska). Ten istý pojem vlastne značí „že tento pojem zahrnuje praktickú otázku, čo máme robiť“. Práve tento konatívno-praktický aspekt pojmov sociálnych a humanitných vied umožňuje mať rozličné koncepcie, chápanie istého pojmu. Aplikácia týchto pojmov nie je priamočiara, lebo treba zvažovať celú sieť rozličných koncepcií a sú tak otvorené diskusii a modifikáciám. Sobek zdôrazňuje potrebu sémantiky, ktorá diskusie o morálnych pojmoch v zmysle diskurzívnych pojmov neodmieta ako pseudoproblémy. Podľa neho: „Praktický význam diskurzívnych pojmov spočíva v tom, že vytvárajú rámec pro diskuzii o nejakém tématu z hľadiska jeho protichůdných koncepcí“ (Sobek 2010,7).

Hoci by bolo adekvátnejšie hovoriť o jednom jazykovom výraze, ktorým sa referuje na celý klaster príbuzných pojmov v tom zmysle, ako o empirických pojmoch s otvorenou textúrou uvažuje Gahér, aj Sobek *de facto* tvrdí, že aplikabilita pojmov v sociálno-humanitnom poznaní je diktovaná pragmatickými zreteľmi a kognitívno-epistemickými záujmami.

Hodnotovo-konatívny aspekt pojmov sociálneho a humanitného poznania

To, že nejaký pojem je diskurzívny, neznačí, že ide o relativizmus a subjektivismus, ale znamená to, že niektoré pojmy sú otvorené (majú otvorenú textúru) v zmysle východiska a umožnenia diskusie o hodnotovo podfarbených témach. Napríklad Thomasa Piketty vymedzuje pojem kapitál takto:

¹¹ K tomu pozri najmä Collier, Hidalgo, Maciuceanu (2006, 241 – 242, poznámky 9, 23, 37, 46).

[...] ako súhrn všetkých mimofúdskych aktív, ktoré možno vlastniť a vymieňať na nejakom trhu. Kapitál zahŕňa aj všetky formy nehnuteľného majetku vrátane rezidenčných nehnuteľností, ako aj finančný a pracovný kapitál (továrne, infraštruktúru, strojové zariadenia, patenty a podobne), ktorý využívajú firmy a štátne inštitúcie (Piketty 2015, 64).

Pojem kapitál nie je nemeniteľný: odráža stav vývinu jednotlivých spoločností a sociálne vzťahy, ktoré v nich vládnu (Piketty 2015, 65).

Piketty nezaraďuje pod kapitál takzvaný ľudský kapitál, lebo síce na základe pracovnej zmluvy možno ponúkať na prenájom svoju pracovnú službu, ale tá musí byť v daných právnych formách vecne aj časovo obmedzená, čo neplatí o otrokárstve. Treba tiež zaregistrovať, že hranice medzi tým, čo možno a nemožno vlastniť, sú historicky premenlivé. Ide teda o to, že kapitál nie je čisto deskriptívny pojem, zahŕňa aj normatívny aspekt.

Okrem ekonomického pojmu máme aj sociálny pojem kapitálu – *spoločenský kapitál* – v sociológii nejednoznačne definovaný pojem. Pojem spoločenský kapitál bol inšpirovaný ekonomickými teóriami kapitálu a teóriami racionálneho výberu, pričom sa zvyčajne rozlišujú rôzne druhy kapitálu, napr. sociálny, ľudský, spoločenský, ekonomický, kultúrny, symbolický, politický, verejný, viažuci, premostujúci a pod. Vo všeobecnosti možno odlišiť dve koncepcie spoločenského kapitálu – prvá ako zdroj spoločenskej kontroly v podobe internalizovaných noriem správania v skupine poukazuje na oslabenie či rozpad prvotných spoločenských väzieb. Významne ju rozvinuli najmä J. S. Coleman, R. D. Putnam a F. Fukuyama. Druhý smer, ktorého predstaviteľom je napríklad P. F. Bourdieu, považuje pojem spoločenský kapitál za nástroj diferenciacie spoločenského priestoru, ktorá vedie k aktivizácii reálnych i potenciálnych spoločenských zdrojov prostredníctvom spoločenského konštruovania vzťahových sietí medzi jednotlivcami a skupinami.¹²

Kľúčové je, čím sa líšia empirické pojmy od normatívnych. Deskriptívne empirické pojmy nezahŕňajú implikáciu, že niečo by sa malo vykonať. Každý diskurzívny pojem sa vyznačuje otvorenosťou, teda umožňuje diskusiu o svojej aplikovateľnosti, ale neplatí, že každý neurčitý pojem má diskurzívnu funkciu, napríklad pojem farby alebo rodiča, zabitia, zmluvy.

Diskurzívne pojmy sú otvorené rozličným interpretáciám, a to, že navzájom nesúhlasíme pri diskurzívnych pojmoch, podľa Sobeka neznačí, že hovoríme o rozličných veciach, ale to, že spoločne zdieľame nejaké formy predporozumenia,

¹² Pozri *Kapitál*. Encyclopaedia Beliana. [online] Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/kapital> (Navštívené: 7. 9. 2022).

sprostredkované formami života. Dodala by som, že máme v danom období isté spoločné poznanie o danej oblasti. A to, že realitu môžeme pomocou pojmov rozmanito parcelovať, identifikovať, neznamená, že nehovoríme o tom istom. Podobné chápanie pojmov v sociálnom poznaní prezentuje aj Alfred Schütz, ktorý tvrdí, že existuje podstatný rozdiel v štruktúre myslených objektov alebo mentálnych konštruktov, ktoré sú formované sociálnymi vedami, a tými, ktoré sú formované prírodnými vedami.

Konštrukty sociálneho vedca sú teda takpovediac konštruktmi druhého stupňa, totiž konštruktmi konštruktov vytvorených aktérmi na sociálnej scéne, ktorých správanie sociálny vedec musí pozorovať a vysvetliť v zhode s procedurálnymi pravidlami vlastnej vedy (Schütz 2012, 344).

Takéto pojmové konštrukcie musia byť kompatibilné s nástrojmi prirodzeného jazyka.

Tieto konštrukty musia spĺňať kritéria logickej konzistentnosti, objektívnosti, adekvátnosti a byť kompatibilné s objektmi každodenného života (Schütz 2012, 350).

Aj pojem ideálneho typu Maxa Webera ako nástroja poznávania empirických reálií v sociálnohistorickom poznaní sa vyznačujú svojím vzťahom k hodnotám, pričom ideálny typ nie je cieľom poznávania, ale nástrojom, a nejestvuje nejaká absolútne platná hodnotová sústava. To vedie k vytváraniu rozličných ideálnych typov, ktoré sa vyznačujú rozličnou heuristickou efektívnosťou. Rozdiely medzi pojmi prírodných a sociálnych vied nespočívajú v iných analytických postupoch idealizácie a abstrakcie, ale v povahe objektov a výsledku, lebo aj Weberove ideálne typy ako nástroje zahŕňajú, podobne ako tvrdí Gallie, vzťah k hodnotám, kritérium adekvátnosti zmyslu, kritérium kauzálnej adekvátnosti.

Pojmový aparát minulost rozvinula myšlenkovým zpracovaním, čož však popravde znamená: myšlenkovým pretvorením bezprostredne dane skutečnosti a uspořádáním v oněch pojmech, které odpovídaly stavu jejího poznání a zaměření jejího zájmu, je ve stálém sporu s tím, co novým poznáním ze skutečnosti můžeme a chceme získat. V tomto boji se uskutečňuje pokrok kulturně-vědní práce. Jejím výsledkem je proces neustálého přetváření těch pojmů, jimiž se skutečnost pokoušíme uchopovat. Dějiny věd o sociálním životě proto jsou a zůstanou neustálým střídáním mezi pokusem o myšlenkové uspořádání faktů prostřednictvím pojmotvorby – mezi rozkladem takto získaných myšlenkových obrazů rozšířením a posunem vědeckého horizontu – a mezi tvorbou nových pojmů na takto změněném základě [...] ve vědách

o ľudskej kultúre je tvoření pojmu závislé na postavení problémů, a že toto se mění se samotným obsahem kultury (Weber 2009, 57).¹³

Niekoľko príkladov implicitne kontroverzných pojmov

Prostredníctvom nich identifikujeme a kvalifikujeme objekty, vlastnosti, vzťahy, hoci povaha pojmov ako konštrukcie druhého stupňa v sociálnom a humanitnom poznaní, ich otvorenosť, neurčitosť spolu s hodnotovo-konatívnyim aspektom ich v očiach stúpcov striktného vedeckého scientizmu stále preferujúcom empiricizmus diskvalifikuje ako fikcie. Na ilustráciu možno uviesť napríklad pojem kultúra – jeho neurčitosť a neostrosť vyústili až do požiadavky, aby sa tento pojem a jeho výraz vyradil zo slovníka vedy, lebo nemá nijakú explanačnú hodnotu. Tieto hlasy zaznievajú z radov predstaviteľov sociálnej a kultúrnej antropológie ako Chris Hann či Adam Kuper.¹⁴ Význam termínu „kultúra“ možno explikovať buď axiologicko-filozoficky, alebo špeciálnovedne, pričom v prvom prípade pojem kultúra obsahuje pozitívne hodnoty – všetko smeruje ku kultivácii človeka a pokroku spoločnosti. Antropologické chápanie pojmu kultúra pokladá kultúru za mimobiologický prostriedok, artefakt, vďaka ktorému sa človek adaptuje na životné prostredie.¹⁵

Podobne aj pojem ľudska prirodzenosť, ktorý hral významnú úlohu v antropológii prvej polovice dvadsiateho storočia, aby sa neskôr vytratil a dnes slávil svoj návrat, sa vykladá sa rôzne; stretneme sa tak s filozoficko-antropologickými vymedzeniami, ako aj s odmietnutím ľudskej prirodzenosti ako bezobsažnej fikcie, striktno prázdneho pojmu. Špeciálnovedné empirické koncepcie situujú ľudskú prirodzenosť do biologických, psychologických alebo sociálno-kultúrnych fenoménov. V zásade rivalizujúce interpretácie pojmu ľudska prirodzenosť možno rozdeliť na interpretácie prirodzenosti ako *tabuly rasa*, ako stelesnenie ušľachtilého divoča, alebo ako ducha v stroji. Podľa toho, ktorý pojem ľudskej prirodzenosti preferujeme, dostaneme aj rozličné predstavy o tom, čo máme robiť, ako majú vyzerat naše inštitúcie, aké politické cnosti formujú a umožňujú politický život a poriadok od Aristotela až k dnešným sociálnym neodarvinistom.

Pojem ľudska dôstojnosť patrí tiež k pojmom, ktoré niektorí odmietajú ako neuzitočné fikcie, hoci ide o príklad diskurzívneho pojmu. Pojem ľudska dôstojnosť sa chápe ako základ idey ľudských práv, je však v mnohom kontroverzný a narážame na mnohé otvorené otázky a neuspokojivo nevyargumentované tvrdenia. Tento fakt sa manifestuje aj v tom, že pojem ľudska dôstojnosť sa používa na legitimizáciu

¹³ O ideálnych typoch, ich charakteristike, abstrakcii a idealizácii vo filozofii vedy a metodológii M. Webera pozri v práci Halas (2016, najmä 121 – 144).

¹⁴ Pozri de Rada (2011, 252 – 253).

¹⁵ O rozličnom chápaní pojmu kultúry a typológii pozri (Sedová 2017, 636 – 637).

radikálne protichodných postojov vo výbušných politických témach súčasnosti, ktoré polarizujú spoločnosť, napríklad manželstvá osôb rovnakého pohlavia, genetické inžinierstvo, vylepšovanie človeka, otázky reprodukcie a potratov, ale aj sloboda prejavu a jej obmedzenia zo strany štátu a pod. Je teda oprávnená otázka, či tento pojem v prípade kontroverzných postojov vlastne len nenaznačuje zložitú morálnej argumentácie. V danej sfére, ktorá osciluje medzi nábožensko-teologickými konotáciami ľudskej dôstojnosti (napríklad J. Maritain a podoby katolíckeho aj protestantského personalizmu) a sekulárnymi pokusmi založiť ideu ľudskej dôstojnosti na autonómii subjektu, ktorá vychádza z Kanta, alebo ju chápať ako „neinterpretovanú tézu“ (Theodor Heuss). Je zrejmé, že výlučne z pojmu ľudskej dôstojnosti sa nedajú obsahovo vyvodíť nejaké konkrétne ľudské práva, lebo táto idea označuje len všeobecné normatívne stanovisko. Tento normatívny nárok predpokladá, že každý jedinec má byť zahrnutý do nejakého politického poriadku, a ten ho má rešpektovať ako subjekt jednotlivých právnych nárokov. Idea ľudskej dôstojnosti ako základu ľudských práv sa vykladá v intencii Kanta ako inherentná vnútorná neodňateľná hodnota človeka, založená na jeho autonómii ako morálnej osoby. Lenže problém je v tom, že u samého Kanta je interpretácia dôstojnosti človeka a jej vzťahu k právam oveľa diferencovanejšia, na čo sa niekedy dostatočne neprihliada.

Už pri pojme človek treba rozlišovať, pokiaľ Kant uvažuje o ľudských záležitostiach (morálke, politike, dejinách, spoločnosti, pokroku mieste ľudstva v prírode, právach atď.) medzi tromi hľadiskami: jednak máme ľudský druh a jeho pokrok, potom máme človeka ako morálnu bytosť a účel osebe, alebo pokiaľ Kant uvažuje o ľuďoch v pluráli, máme do činenia s vlastným účelom ľudstva, ktorým je podľa neho spoločnosť. Na tento aspekt, ktorý treba zohľadniť aj pri problematike idey ľudských práv a jej fundamentu, upozornila a tematizovala ho aj Hannah Arendtová.

Mluví-li někdo o člověku, je třeba vědět, zda mluví o lidském druhu, nebo o morální bytosti, neboli o rozumovém stvoření, které může stejně dobře existovat také v jiné části vesmíru, nebo o lidech jako současných obyvatelích Země (Arendtová 2002, 44).

Stále je otázne, či Kantovo vrodené inherentné právo človeka na slobodu je ekvivalentné ľudským právam. Je otázne, či vrodené právo indivíduí na slobodu na základe ich ľudskosti je analogické kľúčovej intuícii v ľudskoprávnom diskurze, že ľudské práva prislúchajú ľuďom bez zreteľu na ich rasovú, národnostnú, štátnu, kultúrnu, politickú, náboženskú príslušnosť, ale patria im len na základe skutočnosti, že sú príslušníkmi ľudského druhu.

Vynára sa však otázka, čo je človek, kedy sa človek ako somatická, biologická entita, napríklad *embryo*, *fétus*, stáva človekom, ktoré podmienky sú nevyhnutné

a postačujúce, aby sme uznali príslušnosť organizmu k ľudskému druhu. Teda ide o empirický pojem s otvorenou textúrou – výraz „človek“ generuje spektrum pojmov, ktoré môžu kódovať biologické príznaky alebo druhovú špecifickosť spojenú s kultúrno-dejinnou a sociálnou dimenziou. Nábožensky orientované výklady ľudskej dôstojnosti v tom majú jasno, ale nenáboženské sekulárne chápanie čelí mnohým problémom a kontroverziám. Práve v tejto súvislosti sa formulujú výhrady voči metafyzickému výkladu vychádzajúcemu z Kantovho akcentu na autonómiu, morálne rozhodovanie spojené s rigidnou povinnosťou, ale možno uplatniť druhý Kantov variant dôstojnosti spätý s mohutnosťou výkonu praktickej slobody, ktorý dôstojnosť spája s humanitou, ľudstvom ako druhom. Námietky proti prvému prístupu sa formulujú z pozície odmietajúcej nedostatočný univerzalizmus Kantovho chápania, lebo zdôrazňovanie autonómie spochybňuje pripisovanie dôstojnosti mnohým jedincom, ktorí nespochybiteľne patria k *homo sapiens sapiens* – malé deti, ľudia s mentálnym hendikepom, osoby postihnuté rozličnými podobami demencie, Alzheimerovou chorobou, jedinci v kóme a pod. Tieto indivíduá nespĺňajú kritérium autonómnej morálnej osoby. Idea ľudskej dôstojnosti v zmysle autonómie alebo praktickej slobody ako niečoho, čo je v človeku inherentné, sa potom zavrhuje, lebo je príliš obmedzujúca, moralistická, aktivistická.

Fikcionalizmus

Akýmsi osobitým druhom pojmov sú fikcie, teda také pojmy, ktoré sú empiricky prázdne. Ak sa mám spoľahnúť na *Slovník cudzích slov* (1997, 280) a na výkladový *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003, 162), tak v sémantike slovenčiny sa pod fikciou rozumie niečo vymyslené, protikladné voči realite, zdanie, klam, vymyslená predstava, výmysel. Od podstatného mena „fikcia“ sú odvodené adjektíva fikcionálny, fikčný a fiktívny. Hovoríme o fiktívnych zmenkách, o fiktívnych udalostiach, v slovenskom politickom kontexte máme do činenia aj s fiktívnymi trestnými činmi atď.

Vo filozofii sa fikcionalizmu venoval a analyzoval ho Hans Vaihinger (1852 – 1933) vo svojej objemnej práci *Die Philosophie des Als Ob (System teoretischer, praktischer a náboženscher Fiktionen)*. Skúmal povahu a funkcie fikcie v rozličných oblastiach – od logiky, matematiky, až po praktické oblasti (právo, morálka, náboženstvo). Hoci to pôsobí paradoxne, svoju filozofiu označoval aj ako idealistický pozitivizmus, ktorý bol pokusom o naturalizujúci výklad Kantovej epistemológie. Vaihinger v predbežných poznámkach na úvod v *Predslove* k svojej obsiahlej knihe explicitne vymenúva motivačné zdroje svojho uvažovania o fikciách. Sú medzi nimi biologická koncepcie poznania, Richard Avenarius, voluntarizmu, Arthur Schopenhauer, Johann Gottlieb Fichte, Immanuel Kant, Friedrich Albert Lange, pragmatizmus aj Friedrich Nietzsche. Vaihinger fikcie analyzoval so zreteľom na predpoklad, že

zámerne vedome nejakú časť reprezentácie skutočnosti meníme tak, že nekorešponduje so skutočnosťou. Tak napríklad substanciu, ktorá v dejinách filozofie zohrala významnú úlohu, charakterizuje takto: „Fikcia substancie vzniká tak, že jeden člen vzťahu, vec a nejakú vlastnosť z fakticky daného transponujeme do imaginárna“ (Vaihinger 1918, 300). A fikcie vo všeobecnosti charakterizuje takto:

Fikcie sú vedome realizované podradenie, subsumpcia daného pojmu alebo faktu pod všeobecno. Pod také všeobecno, pod ktoré striktne vzaté, obidva prípady nespádajú. Človek sa však na to odváži, lebo danosť na základe jednej zo svojich charakteristík sa približuje tomu, na čo sa všeobecnina vzťahuje, a pretože len tak možno priradiť tento prípad do sféry pôsobenia pravidiel, ktoré umožňuje plodné závery. Pri každej fikcii si preto dokonale uvedomujeme, že nejakým spôsobom meníme skutočné fakty, že jednostranne zdôrazňujeme časť fakticity bez toho, aby sme sa prihliadali na ostatné časti, že izolujeme jeden vzťah, ktorým sa začlení ako súčasť do nejakej známej postupnosti, neprehliadame na ostatné určenia, ktoré ju obmedzujú. Akcentujeme a zameriame sa vlastne len na to, na čom nám záleží, a odhliadame od toho, čo je pre nás zbytočné, hoci nevyhnutne prislúcha celej povahe daného faktu (Vaihinger 1918, 444 – 445).

Hoci práve Hans Vaihinger sa pokladá za pôvodcu rozvíjania fikcionalizmu, je tu ešte aj Jeremy Bentham, ktorý svojím akcentom na jazyk už pred logickým pozitivizmom tematizoval problém fikcie, konkrétne ideu ľudských práv z Francúzskej revolúcie ako fikciu, na čo upozorňujú v úvode knihy *O fikcii nově* jej editori Calin-Andrei Mihailescu a Walid Hamarneh (2017, 18).

Fikcie v literárnej vede a vede

Hoci problematika fikcií sa najviac rozvíja v literárnej teórii v spojitosti s fikčným literárnym diskurzom, pričom sa rieši jednak povaha, ontologický status fikcií, akými sú napríklad literárne postavy (napr. Nelly Bllomova, Alexander Bolkonskij, Gulliver, Arthur Dent a i.); jednak sa skúma otázka, aký je vzťah fikčného a reálneho sveta, keďže sú ontologicky aj epistemologicky oddelené; či ide o epistemológiu závislú od jazyka alebo ontológiu závislú od jazyka?

V literárnej teórii sa etablovalo rozlišovanie medzi produkciou fikcie, generovaním imaginárnych podstav, dejov činov, predstieraním v mode *als ob*; a samotnou fikciou, výtvarom niečoho, čo je vymyslené a skonštruované (nech už to je právna fikcia, lož alebo román). Aj výtvary možno deliť na také, ktoré sú fiktívne napr. falošný pas, zmenka, fiktívny svedok, lož, ak poviem o vete v slovenčine „dnes prší“,

že tato veta je činština, a tie výtvy, ktoré sú fikčné – napr. Borgesove poviedky, Binetov román *Civilizácia*.

Hoci v súvislosti s literárnymi textami sa fikcionalizmus úspešne rozvinul, Nicholas Rescher (2017) konštatuje, že vlastná teória fikcie je zanedbávaná oblasť výskumu, lebo akcent skúmania smeruje k prirodzenej histórii fikcie, k rozboru fikčných diel. Rescher charakterizuje fikciu ako vymyslené líčenie imaginárnych osôb alebo imaginárne konanie imaginárnych alebo aj reálnych osôb, pričom fikcia ponúka axiologický pohľad na svet, pohľad odlišný od nášho osobno-individuálneho, a tak nám otvára nové okná na spôsoby existencie (napr. fiktívny román o Hitlerovi *Už je tady zas* z pera Timura Vermesa, postava cisára Hadriána v románe *Hadrianove pamäti* od Marguerite Yourcenerovej a i.

Rescher tvrdí, že hranica medzi fikciou a nonfikciou nie je nekomplikovaná a jednoduchá. V tvorbe fikcie je relevantná úloha intencie, autor musí chcieť, aby výtvy jeho mozgu bol pochopený ako literárny výtvy. Fikcia má vždy konečnú kognitívnu hĺbku, a to je rozhodujúce. Je limitovaná našou konečnou myslou a jazykom, lebo na rozdiel od fikcie realita je nevyčerpatel'ná – so zreteľom na aspekty, ktoré vždy v danej dobe unikajú našim kognitívnym možnostiam.

Môže nás fikcia poučiť o niečom, o čom skutočnosť nemôže? Rescher zdôrazňuje tri črty, pokiaľ ide o fakty a udalosti skutočného sveta. Akcentuje ich nezámernosť nonintencionalitu, hodnotovú neutralitu, a non-teleologickosť. Formuluje to takto:

Shrnutie: ve skutečnosti objektivní reality přírody a historie není žádného výběru ani podle důležitosti, ani podle zásluhy ani podle účelu. Svět reality je hodnotově nestrukturovaná aglomerace. Je amorfní do takové míry, do jaké fikce nemůže a ani by byt neměla (Rescher 2017, 57).

V čom tkvie príťažlivosť a funkcia fikcie, keďže nepodáva reprezentáciu reality, ale prezentuje naše prežívanie, osobnú skúsenosť?

Velká síla fikce nespočívá tedy tolik v její užitečnosti pro poskytování informace, ale spíše ve své účinnosti pro poskytování vhledu – své služby jako nástroje pro uchopení života, jak jej my lidé zakoušíme (Rescher 2017, 56).

A aká je funkcia fikcie? Fikcia presahuje náš osobný pohľad, otvára okno k iným výhľadom.

Fikce je nejen cvičení v představivosti, ale také zkušební pole pro ni. Hraní rolí, myšlenkové experimentování a všechny ostatní imaginativní procesy

myšlení jsou příliš důležitým a plodným lidským zdrojem, než aby bylo obětováno bez ztráty (Rescher 2017, 57).

Človek je bytosť, ktorá obýva tak ríšu reálneho, ako aj imaginárneho, pohybuje sa v skutočnom svete, ale aj vo svete možností. Do tohto druhého sveta, sveta imaginácie, nám najefektívnejšie sprístupňuje cestu práve fikcia. Je síce mysliteľné, že z kultúry možno odstrániť nejakú podobu umenia, teda aj fikčné diela, a kultúra by mohla fungovať, ale naša prirodzenosť by utrpela značný deficit.

Fikcie a pojmová sústava vo vede

Fikcie nie sú len komponentmi špecifických fikčných textov, ale sú súčasťou konceptuálnych sústav vedy, napríklad fyziky, biológie, v ktorých sa operovalo s mnohými fiktívnymi entitami, akými sú napríklad flogistón, rozličné fluidá, *vis vitalis*, *entelecheia*, éter, o ktorých vysvitlo, že nejestvujú a empiricky sa nikdy nepotvrdili, ale brala sa do úvahy ich explanačná metodologická funkcia. V tomto smere išlo o ich pragmatické využitie, hoci z epistemického aspektu išlo o imaginárne, vymyslené entity. A v tomto zmysle neboli neproduktívne (Filkorn 2009, 190). Aj pojmy spoločenskej zmluvy – *homo oeconomicus* a *homo sociologicus*, priemerný občan, svetové spoločenstvo, globálna spravodlivosť a podľa mnohých aj ľudské práva – sú fikcie, ktoré plnia explanačnú funkciu, hoci ide o empiricky prázdne pojmy. Aj sociálne a humanitné vedy pracujú s pojmami-fikciami, ktoré majú explanačnú funkciu a určite by stálo za pokus analyzovať ich vzťah k otvorenej textúre a konatívno-hodnotovému aspektu pojmov sociálnych vied, čo však presahuje zámer tejto state.

Záver

V súčasnosti veľkú popularitu vo filozofii zažíva naturalizmus, ktorý má rozmanité podoby (W. Sellars, R. Rorty, J. Searle, H. Putnam, D. Sperber a i.). So zreteľom na problematiku povahy pojmov v humanitnom poznaní je zrejme, že práve konatívno-hodnotový aspekt pojmov, ich normatívnosť spolu s otvorenou textúrou podnecujú stúpcov epistemologického aj metodologického naturalizmu k pokusom o ich naturalizáciu, ich nahradenie pojmami, ktoré sa dajú operacionalizovať a majú empiricky identifikovateľný pendant. Naturalizujúci prístup sa presadzuje aj smerom k uvažovaniu o propozíciách, teda aj pojmoch, a problém referencie a reprezentácie sa presúva do pôsobnosti výkonov aktéra, ktorý vykonávaním istých aktov predikovania generuje reprezentácie, ktoré nemajú znaky samej osebe bez tohto použitia (vyslovené, napísané, reč hluchonemých, Braillovo písmo). V tomto smere prispieva k naturalizácii aj kognitívna psychológia, a to svojimi výskumami takzvaných hviezdicových alebo klastrových pojmov, skúmaním aplikácie pojmov v nových podmienkach, skúmaním vzťahov medzi prototypom pojmu a jeho exemplifikáciou a pod.

Najvypuklejšie sa to v súčasnosti prejavuje v oblasti morálnej filozofie, kde sa snahy naturalizovať terminológiu a eliminovať napríklad pojmy dobra, zla operacionalistickými definíciami, ktoré sa dajú priamo empiricky testovať (J. Haidt). Napriek tejto tendencii sa domnievam, že ide o starý naturalistický omyl, pretože pojmy etiky a morálnej filozofie kódujú vlastnosti, ktoré nie sú prírodno-prirodzené a implicitná problematickosť pojmov, ich konatívno-hodnotová charakteristika, kódovanie kvalifikačných nonprírodných príznakov v sociálnom humanitnom poznaní je črtou, ktorá ich delí od prírodných vied. Tým však nechcem tvrdiť, že by filozofia vrátane etiky nemala prihliadať na poznatky empirických vied, a ani popierať možnosť uplatnenia vedeckých metód, napríklad experimentálnej sociálnej psychológie a evolučnej psychológie, aj v oblasti morálneho správania i konania, ale s jasným vedomím ich limitov. Ľudia sú *nolens-volens* vo svojom živote konfrontovaní s morálnymi fenoménmi, rovnako ako aj s estetickými kvalitami, s činmi vznešenými, dramatickými, ako aj podlými a hanebnými, krásnym, vznešeným, ale aj ošklivým, tragickým a komickým, a pojmy, ktorými identifikujeme a klasifikujeme tieto javy, vlastnosti a udalosti, sú pojмами, ktoré nás ako cestičky v lese vedú k rozličným stránkam našej existencie, ku ktorým by sme inak nemali prístup, aby som parafrázovala slová Milana Kunderu na margo estetických konceptov odkazujúcich na existenciálne rozmery ľudského bytia.¹⁶

Literatúra

- ARENDOVÁ, H. (2002): *Přednášky o Kantově politické filosofii*. Praha: Oikoymenh.
- BALÁŽOVÁ, Ľ., BOSÁK, J., RIPKA, I., SKLADANÁ J. (1997): *Slovník cudzích slov*. Prvé slovenské vydanie. Bratislava: SPN, 280.
- CMOREJ, P. (2009): *Analytické filozofické skúmania*. Bratislava: Filozofický ústav SAV.
- CMOREJ, P. et al. (2007): *Filozofické dialógy*. Bratislava: Filozofický ústav SAV.
- CMOREJ, P. (1990): Vývin pojmov. *Filozofia*, 45 (3), 288 – 308.
- CMOREJ, P. (2017): Ako sa vyvíjajú pojmy I. *Filozofia*, 72 (7), 567 – 579.
- CMOREJ, P. (2017): Ako sa vyvíjajú pojmy II. *Filozofia*, 72 (8), 656 – 667.
- ČERNÍK, V., FARKAŠOVÁ, E., VICENÍK, J. (1986): *Teória poznania*. Druhé vydanie. Bratislava: Pravda.
- COLLIER, D., HIDALGO, F. D., MACIUCEANU, A.-O. (2006): Essentially contested Concepts. Debates and applications. *Journal of Political Ideologies*, 11 (3), 211 – 246.
- DÍAZ DE RADA, A. (2011): The Concept of Culture as an Ontological Paradox. In: Jarvie, I. – Zaora-Bonilla, J. (eds.): *The SAGE Handbook of the Philosophy of Social Sciences*, 252 – 271. SAGE Publications Ltd. DOI: <https://dx.doi.org/10.4135/9781473913868.n12>
- FILKORN, V. (2009): *Obrazy vedy. Veda o vede*. Bratislava: Iris.
- GAHÉR, F. (2021): Otvorená textúra pojmov – klamlivý dôvod neodvratnej revidovateľnosti praviel? In: *Kontroverzie ľudských práv a pandémie COVID-19*. Bratislava: Veda, 161 – 183.
- GALLIE, W. B. (1955 – 1956): Essentially Contested Concepts. In: *Proceedings of the Aristotelian Society*. New Series, 56 (1). Oxford University Press, 167 – 198. DOI: <https://doi.org/10.1093/aristotelian/56.1.167>

¹⁶ Pozri Kundera (2014, 45 – 47).

- HALAS, J. (2016): *Abstrakcia a idealizácia*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- HEIDEGGER, M: (2014): *Co znamená myslieť?* Praha: Oikoymenh.
- ILIENKOV, E. V. (1985): *Dialektika abstraktného a konkrétneho*. Bratislava: Pravda.
- KAČALA, J. – PISARČÍKOVÁ, M. – POVAŽAJ, M. (eds.)(2003): *Krátky slovník slovenského jazyka*. IV vydanie. Bratislava: Veda.
- KANT, I. (2020): *Kritika čistého rozumu*. Praha: Oikoymenh. Preklad J. Loužil v spolupráci s J. Chotašom a I. Chvatíkom.
- KUNDERA, M. (2014): *Slova, pojmy, situace*. Brno: Altantis.
- MATERNA, P. (1995): *Svět pojmu a logika*. Praha: Filosofia, nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR.
- PETRÁČKOVÁ, V., KRAUS, J. a kol. (1995): *Akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 199.
- PIKETTY, T. (2015): *Kapitál v 21. storočí*. Bratislava: Ikar, 64.
- RESCHER, N. (2017): Otázky o povaze fikce. In: Mihailescu, C.-A. –Hamerneh, W. (eds): *O fikci nově*. Praha: Academia, 47 – 58.
- SCRUTON, R. (2012): Nonsense on Stilts. In: Cushman, T. (eds): *Handbook of Human Rights*. London – New York: Routledge, 118 – 119.
- SEDOVÁ, T. (2017): K metodologickému významu pojmu kultúry. *Filozofia*, 72 (8), 632 – 644.
- SOBEK, T. (2010): Rozumím, ale co mám dělat? I Understand, but What Should I Do? *Filosofie dnes*, 2 (2), 5 – 24.
- SCHÜTZ, A. (2012): Tvorba pojmov a teórií v sociálních vědách. In: Alieva, D. – Tížik, M. (eds.): *Príspevok Afreda Schütza k sociologickej teórii*. Praha – Bratislava: Sociologické nakladatelství (SLON), Sociologický ústav SAV, 331 – 351.
- VAIHINGER, H. (1918): *Die Philosophie Als Ob. System drt theoretischen, praktischen und religösen Fiktion der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus*. Paderborn: Salzwas-ser Verlag Nachdruck.
- VOJŠVILLO, E. K. (1967): *Poňatije*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- WEBER, M. (1998): Objektivita sociálněvědního a sociálněpolitického poznání. In. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh, 57 – 63.

Príspevok vychádza s finančnou podporou VEGA 1/0531/20 *Reprezentácia – jej povaha a význam pre poznanie*.

Tatiana Sedová
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
Filozofická fakulta
Katedra filozofie
Tajovského 40
974 01 Banská Bystrica
Slovenská republika
e-mail: tsedova@umb.sk
ORCID-ID: <https://orcid.org/0000-0003-1888-9592>